

סיפור שמתחיל במקו

יובל עברי*

הופעת הספר היהודים־הערכים בעברית (שנהב, 2003) הייתה אירוע רב חשיבות שחרג מגבולות השיח הסוציולוגי והאקדמי. הספר פורסם באחד מרגעיו הפוריים ביותר של השיח המזרחי, שבא לידי ביטוי בפרץ של כתיבה אקדמית־מחקרית, פובליציסטית, ספרותית ומסאית. בתוך שנים אחדות התפרסמו כמה ספרי יסוד בנושא¹, התארגנו כנסים ונוצרו קבוצות מחקר, תערוכות ותנועות פוליטיות. נוסדו במות חדשות לכתיבה ולמחשבה מזרחית, כדוגמת כתב העת הכיוון מזרח ואתרי האינטרנט קדמה והעוקץ. התמהיל הזה של אקטיביזם פוליטי ושל כתיבה אקדמית יצר פרדיגמות חדשות של חשיבה וניתוח חברתי. יהודה היה ללא ספק הדמות הבולטת והחשובה ביותר במעגלים הללו. מעבר להיותו הדובר והכותב הכריזמטי והמבטיח ביותר בלטה גם יכולת הניחול והארגון שלו והדרך המופלאה שלו לחבר בין אנשים ולייצר קהילות וקבוצות פעולה וחשיבה.

פרסום הספר בתוך הרגע המזרחי הזה הוסיף לו נופך פוליטי חשוב מעבר לדיון הסוציולוגי והאקדמי. החיבור לסיפור הביוגרפי בפתח הדבר והרפרנס למאבק המזרחי באחרית הדבר העצימו את הזיהוי בין הספר ובין השיח המזרחי; אולם היה גם ממד מצמצם בזיהוי הזה, ליהודה שנהב כאינטלקטואל מזרחי באופן שדחק את תפקידו כסוציולוג וכחוקר ביקורתי. הביקורת על הספר, שהתמקדה בשאלה האתנית והמזרחית, החמיצה את התרומה העצומה שהייתה לספר להתפתחות שדה המחקר הסוציולוגי בישראל.

היהודים־הערכים היה אפוא גם רגע מפתח בחקר הסוציולוגיה בישראל. יהודה שרטט בספר גבולות חדשים לסוציולוגיה הישראלית, מעבר לגבולות הטריטוריאליים והטמפורליים של מדינת ישראל. בניגוד לנטייה לזהות את ראשית שנות החמישים כנקודת האפס של חקר היחסים האתניים בישראל, הספר הציע נקודת אפס חדשה שהעתיקה את הדיון לראשית שנות הארבעים ב"קולוניה" של עובדי סולל בונה באבאדאן שעל גבול עיראק-איראן. העתקת הדיון אל מחוץ לגבולות הזמן והמרחב של הריבונות הישראלית לא רק יצרה אפשרויות חדשות לבחינה ביקורתית של התעצבות היחסים בין לאומיות־אתניות ובין דתיות בחברה בישראל, אלא גם עוררה דיון מחודש על שאלת הריבונות בישראל/פלסטין בתוך הקשרים אימפריאליים, טריטוריאליים וקולוניאליים מרובים.

יתרה מזו, הספר על ארבעת מוקדיו – המוקד הקולוניאלי, המוקד הדתי, המוקד הכלכלי־פוליטי והמוקד של הזיכרון – בישר על כמה נקודות מפנה שהתחוללו בעשורים האחרונים במחקר הסוציולוגי בישראל: המפנה הפוסט־קולוניאלי בחקר החברה בישראל, המפנה הפוסט־חילוני בחקר יחסי חילון והדתה (והשימושים השונים במושג "הדתה" שיהודה טבע), והפנייה אל שאלת הריבונות. הספר גם הציף בעקיפין את שאלת השפה כמרכיב שלישי והכרחי במשולש היתדות של הריבונות המודרנית: טריטוריה, אוכלוסייה ושפה.

* ד"ר יובל עברי, המחלקה ללימודי המזרח הקרוב והיהדות, אוניברסיטת ברנדיס

1 ספרים כדוגמת מזרחים בישראל (חבר ואחרים, 2002), זיכרונות אסורים (שוחט, 2001), חזות מזרחית (נזרי, 2004) והמאבק המזרחי (שטרית, 2004).

אם כן, פרסום היהודים הערבים היה גם רגע לשוני – אולי יותר מכול היה זה אירוע לשוני: אירוע הממוקד בשפה, בשיום, במקף, בתרגום ובמחיקה, בחיבור ובפיצול. הספר חשף את חשיבותה של השפה, את הנפיצות שלה, את הרבדים המושתקים והמחוקים שבתוכה. אף שהשפה לא עמדה במרכז הספר, פרסומו עורר סערה לשונית. הצירוף הממוקף "היהודים הערבים" בכותרתו עורר התנגדות עזה במיוחד. הקטגוריה הממוקפת הזאת המחברת בין שני מושגים בעברית – יהודים וערבים, מהמושגים המדוברים והמושומשים ביותר בשיח הסוציולוגי, הפוליטי והציבורי בעברית – הפכה למטרד לשוני, למקור המשבש את הסדר החברתי והלשוני ומאיים עליו. במובן מסוים, פעולת המיקוף חשפה את העקבות המוכחשים והמודחקים של השפה הערבית, השפה המושתקת בשיח הפוליטי, האקדמי והתרבותי היהודי בישראל. היא גם חשפה את חד-לשוניותה של הסוציולוגיה הישראלית, המשועבדת להיגיון הלאומי ולזיקה החד-ערכית בין שפה, טריטוריה ולאום באופן שגם מעצים את המחיקה של הערבית כשפת הארץ.

השימוש במקף השיב את האפשרות הדו-לשונית, המתורגמת, של ערבית-עברית או של עבריות-ערביות. לא מפתיע אפוא שבשימושים המוקדמים בקטגוריית הזאת (כסמן לזיהוי ולהזדהות של יהודים מזרחים) בשיח העברי בפלסטין בראשית המאה העשרים הופיעו לסירוגין שני צירופים ממוקפים – יהודים-ערבים ועברים-ערבים. המתרגמת והעורכת אסתר אזהרי מויאל חתמה למשל על מאמריה בעיתון הצבי כ"עבריה-ערביה", ובעלה שמעון מויאל הציג עצמו כסופר עברי-ערבי (מויאל, 1909; מויאל, 1911). זיהוי זה היה מקובל יותר בתקופה שבה התאפשר קיום הטרוגלוטי – מרובה לשונות – ומרובה נאמנויות והזדהויות, שבו קווי התפר הלשוניים, הזהותיים והתרבותיים היו נזילים הרבה יותר, והמקף שיקף ואפשר שוליים רחבים של תנועה וחיבור ביניהם.

ההתעקשות של יהודה על המקף כיהודים הערבים הייתה גם פעולת התרגום הראשונה המשמעותית שלו – תרגום שאינו מוחק את המקור או מחליף אותו, אלא מנכיח את חוסר היציבות של החלוקה ביניהם וממקד את המבט על המקף, על נקודות ההשקה, על אזורי התפר ועל ריבוי הגרסאות והאפשרויות הלשוניות. במידה מסוימת המקף בצירוף "היהודים הערבים" בישר על הולדתו של שם המתרגם הממוקף שנהב-הרבני, שבאופן דומה אינו מבקש להפך את פעולת התרגום והמחיקה משהרבני לשנהב, שלא הותירה עקבות של המקור, אלא מציב את שני השמות יחד זה לצד זה. יהודה תיאר את השבת המקף כמהלך של "תיקון השם" שמשתלב במהלך פוליטי רחב יותר של "תיקון השפה" (שנהב-הרבני, 2018).

פרסום הספר היה גם רגע מפנה דרמטי בחייו של יהודה וסימן את רגע השיבה אל השפה הערבית. העבודה על הספר הציפה מחדש את מותו של אביו בטרם עת ואת הדממה של הערבית שהייתה מזוהה איתו, כפי שתיאר זאת יהודה:

השתיקה, ההשתקה, ההדממה של הערבית שלו עוררו בתוכי שדים. אינני זוכר מתי בדיוק החל הכול, אבל אני זוכר היטב את הסערה שאחזה בי בעת שכתבתי את פתח הדבר לספרי היהודים הערבים, שם תיארתי מפגש מטלטל עם עברו הערבי של אבי. נתקפתי בטירוף לדעת את מה שאבי ידע ורצה שאדע, את מה שאני סירבתי לדעת. (שנהב-הרבני, 2018, עמ' 132)

עדות לטלטלה הזאת אפשר למצוא בפתח הדבר בספר, הדין בשפה הערבית של אביו שהולאמה והפכה לשפת המודיעין ושפת הפיקוח. בחלק הזה אפשר לזהות את ההסתייגות של יהודה מהזיהוי עם השפה הערבית הזאת שנכפתה על האב וגויסה לטובת המודיעין הישראלי, ולראות בכך רמז לרתיעתו מלימוד השפה בצעירותו מתוך התנגדות למסלול חיים דומה לזה של אביו. לא מפתיע אפוא שאת "מסע החזרה" שלו לערבית הוא מתחיל דווקא בבית משפחת קונדוס ביפו ובבית הספר בנצרת, בלימוד אינטנסיבי של ערבית פלסטינית מקומית, מנסה למחוק את המבטא העיראקי, את שרידי הלהג היהודי־בגדאדי שנותרו בו למרות מכבש המחיקה הציוני. בשלב מסוים, בעקבות ביקור בלונדון בבתי הקפה של הגולים הערבים, יהודה נחשף לעוצמה של ריבוי הלהגים בשפה הערבית, ריבוי המאפשר הזדהות עם השפה באופן שאינו בינרי, שלא כמו במציאות הלשונית הקולוניאלית בישראל/פלסטין. הוא מבין שבמקום לנסות ולהמיר את הערבית העיראקית בערבית הפלסטינית עליו להתמסר למנעד הלשוני הטרוגלוטי שלו המשלב בין הערבית העיראקית של הבית לערבית הפלסטינית של המקום. ההבנה הזאת מאפשרת לו תנועה רחבה יותר בתוך השפה הערבית וגם גילוי מחודש ופיוס עם שפת הבית הערבית־עיראקית. ריבוי לשוני זה נמצא גם בלב מודל התרגום שיהודה מציג בספר פועלים בתרגום, ואשר הוא ושותפיו מפתחים בסדרת מפתוב. עבודת התרגום הצוותית הדו־לשונית והדו־לאומית מחייבת דיאלוג המשלב בין רבדים שונים של השפה, ותנועה רב־ערוצית בין ההגייה והצליל של שפת הדיבור ובין האפשרויות השונות של השפה הכתובה. פרסום הספר פועלים בתרגום מזמין לשוב ולקרוא בספר היהודים־הערבים – לקרוא מחדש את שני הספרים במסגרת פרויקט תאורטי ופוליטי משותף ורחב. בקווים גסים אפשר לשרטט את החלוקה הבאה: היהודים־הערבים מתאר את תהליכי ההפרדה בין הערביות ליהודיות ולעבריות, ואילו פועלים בתרגום משרטט מתווה לחיבור מחודש ביניהם. הצבת שני הספרים יחד מציעה לנו מסגרת חדשה לניתוח סוציולוגי המנסה להשתחרר מהאחיזה של הפרדיגמה החד־לשונית הדומיננטית, המבוססת על הגיונות של הפרדה לשונית, טריטוריאלי, זהותית ותרבותית, לטובת מתווה אלטרנטיבי של סוציולוגיה ישראלית דו־לאומית, רב־לשונית ודיאלוגית. אך הבעיה היא שבזמן שאנחנו קוראים יהודה ממשך לכתוב, לתרגם, לערוך וליצור, ואנחנו מנסים בקושי רב להדביק את הפער בין הקריאה לכתיבה.

מקורות

- חבר, חנוך, יהודה שנהבי מוצפי־האלר (עורכים). (2002). *מזרחים בישראל: עיון ביקורתי מחודש*. מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד.
- מויאל, אסתר. (1909, 30 במרץ). *אספה*. הציב, עמ' 2.
- מויאל, שמעון. (1911, 19 באוקטובר). *ע"ד יסוד עתון ערבי בארץ ישראל*. *החרות*.
- נורי, יגאל (עורך). (2004). *חזות מזרחית/שפת אם: הווה הנע כסבך עברו הערבי*. בבל.
- שוחט, אלה. (2001). *זיכרונות אסורים: לקראת מחשבה רב־תרבותית*. בימת קדם לספרות.
- שטרית, סמי שלום. (2004). *המאבק המזרחי בישראל 1948-2003*. עם עובד.
- שנהבי, יהודה. (2003). *היהודים־הערבים: לאומיות, דת ואתניות*. עם עובד.
- שנהבי־שהרבני, יהודה. (2018). *הלשון הריבונית וריבונות הלשון*. תיאוריה וביקורת, 50 (חורף), 129-150.